

ПОНЯТТЯ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ПРАВІ ФРН І ЄС

Сучасний етап розвитку правової системи України характеризується здійсненням реформування законодавства та його адаптації й гармонізації до права Європейського Союзу (далі за текстом — ЄС). Відповідно до ст. 51 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та його державами-членами [1] (далі за текстом — УПС) Україна взяла на себе зобов'язання привести своє чинне та майбутнє законодавство у відповідність до вимог законодавства ЄС. Така «доля» гармонізації спіткала і законодавство, що регулює діяльність компаній [2, с. 23].

До того ж, на думку В. К. Мамутова, Україні, як молодій державі, доцільно використовувати не тільки власний накопичений досвід, а й досвід інших країн Європи, які пройшли значно більший шлях самостійного розвитку. При цьому особливу роль у цьому процесі приділяти досвіду Федеративної Республіки Німеччини [3, с. 3–4] (далі — ФРН).

При цьому для здійснення зазначеного процесу необхідне чітке розуміння тих інститутів і положень, які можуть бути гармонізовані. У законодавстві ЄС і ФРН використовуються декілька понять, що означають компанії чи суб'єктів господарювання, тому до початку процесу гармонізації потрібно визначити, які саме суб'єкти в ЄС, ФРН і Україні є тотожними, щоб можна було проводити гармонізацію їх правового статусу. Тільки при порівнянні тотожних суб'єктів можна сподіватись на позитивні результати гармонізації.

Неодноразово дана тематика була предметом вивчення та дослідження провідних вчених України та Російської Федерації. Серед них можна назвати таких науковців, як: С. Кашкін [4], В. Безбах [5], А. Бушев [6], Р. Петров [7], В. Мамутов [8], О. Чувпило [9]. Всі вони досліджували правовий статус суб'єктів господарювання в ЄС чи певній державі-члені ЄС. Проте недостатня кількість робіт присвячена саме порівняльному аналізу українського поняття суб'єкта господарювання з тими, що існують в ЄС і ФРН. Слід додати, що такий аналіз не може мати закінчений характер у часі: законодавство ЄС

потужно розвивається, під його впливом вносяться зміни до національного законодавства ФРН. До того ж, дуже часто дослідники даної чи подібної тематики використовують власну і спрощену термінологію перекладу.

Все вищевикладене вказує на необхідність з'ясування співвідношення понять, які відносяться до суб'єктів господарського (комерційного, торгового) обороту в ЄС, ФРН і Україні.

Метою цієї статті є встановлення співвідношення європейських понять «компанія» і «суб'єкт підприємницької діяльності», німецьких — «комерсант», «товариство», «підприємець», «підприємство», українського — «суб'єкт господарювання», порівняння їх для визначення тотожності та можливості бути порівняними у процесі гармонізації законодавства.

Європейське законодавство не містить єдиного, чіткого та повного визначення поняття суб'єкта господарювання в його українському розумінні. І для цього існують об'єктивні підстави, адже національне законодавство країн-членів містить всі необхідні детальні вимоги до таких суб'єктів.

У праві ЄС для позначення суб'єкта господарювання частіше використовують поняття «компанія» (англ. company) чи «суб'єкт підприємницької діяльності» (англ. undertaking). Найважливішим нормативно-правовим актом, який містить визначення «компанія», є Договір про Європейське Економічне Співтовариство (1957 р.) [10, с. 447–580] (далі за текстом — Договір про ЄС). На підставі аналізу другого абзацу ст. 48 Договору про ЄС можна виділити наступні риси компанії: 1) це компанії (кооперативи, інші юридичні особи), засновані відповідно до цивільного чи комерційного права країни-члена ЄС; 2) визнання даної особи в якості самостійної особи відповідно до *lex societatis* (права країни, де створена особа); 3) спрямованість діяльності на отримання прибутку [4, с. 451–505].

Поняття «компанія» у праві ЄС доповнюється і судовою практикою. У ній часто використовуються поняття «company» та «undertaking» як синоніми. При цьому перекладатися вони можуть як «компанія»

нія» та «суб'єкт підприємницької діяльності» відповідно. Крім того, у вітчизняній і російській науковій літературі науковці нерідко використовують один термін, обраний на власний розсуд [11, с. 107].

Отже, під суб'єктами підприємницької діяльності (англ. undertakings) Суд ЄС розуміє будь-які суб'єкти, що займаються комерційною діяльністю (з метою отримання прибутку) або що здійснюють підприємницьку діяльність. Сюди належать корпорації, товариства, фізичні особи, торговельні асоціації, підприємства з державною формою власності, кооперативи і, навіть, неправосуб'єктні організації, що здійснюють підприємницьку діяльність [12].

Окремо слід підкреслити, що і установи державної форми власності можуть бути визнані суб'єктами підприємницької діяльності, якщо вони здійснюють економічну діяльність з метою одержання прибутку у значенні ст. 81 Договору про Співтовариство.

Певні права компаніям Співтовариства та України, а також їхнім дочірнім компаніям і філіям надає УПС, бо ця угода є обов'язковою для застосування як на терені держав-членів, так і на терені України. Відповідно до ст. 32 (а) УПС компанія Співтовариства чи України означає «компанію, засновану згідно із законодавством відповідно держави-члена або України, яка має зареєстрований офіс або центральне управління якою чи головна ділова діяльність якої здійснюються на території відповідно Співтовариства або України...»

Це положення містить схожу вимогу зі встановленою у ст. 48 Договору про ЄС, що розглядалася вище. Мається на увазі правило, що компанія повинна бути створена відповідно до закону про компанії однієї із держав-членів ЄС чи України [13, с. 6].

Таким чином, можна зробити висновок, що компаніями чи суб'єктами підприємницької діяльності у праві ЄС є суб'єкти цивільного чи комерційного права, створені і зареєстровані відповідно до права держави заснування, які мають певну організаційну форму та обов'язково мету отримання прибутку.

Але в той же час це визначення містить відсилання до національного законодавства держав-членів ЄС, а тому слід зупинитися детальніше на німецькому праві. У ФРН існують декілька понять, які можуть бути ототоженні з українським поняттям «суб'єкт господарювання». Ними є: «комерсант» (ще — «торговець») (нім. Kaufmann), «товариство» (нім. Gesellschaft), «підприємець» (нім. Unternehmer), «підприємство» (нім. Unternehmen). Здебільшого вітчизняні науковці досліджують поняття «комерсант», саме з ним порівнюють українське поняття «суб'єкт господарювання». Проте така позиція є дещо хибною, оскільки всі вищеназвані німецькі поняття мають схожі ознаки з українським «суб'єк-

том господарювання». Кожен з них має свої особливості, кожному з них німецькі вчені-юристи приділяють окрему увагу. Тому комплексне і всебічне дослідження цих понять може надати чітку картину їх співвідношення між собою та з українським «суб'єктом господарювання». Це, у свою чергу, допоможе краще та точніше проводити порівняльний аналіз і робити висновки щодо можливості та доцільності впровадження німецького досвіду в українську правову систему.

«Комерсант», як і «комерційна діяльність», є ключовим поняттям комерційного права Німеччини, адже комерційне право застосовується не до всіх підприємців, а тільки до комерсантів [14, с. 10].

Як вказують словники, дослівно «Kaufmann» перекладається як «торговець, комерсант, купець» [15, с. 498; 16, с. 191]. У зв'язку з цим вбачається можливим розглядати поняття «комерсант» і «торговець» як синоніми. Проте дане поняття охоплює не тільки суб'єктів, які займаються комерцією (торгівлею), але й іншими видами діяльності (виробництво, надання послуг тощо).

У німецькому законодавстві поняття «комерсант» не має єдиного визначення [17, с. 14]. У першому розділі Першої книги Германського торгового уложення (далі — ГТУ) міститься 4 параграфи (§§ 1, 2, 5, 6), кожен з яких по-своєму характеризує комерсанта. Фактично в них містяться умови набуття статусу комерсанта, а не визначення у класичному вигляді. Ці визначення не пов'язані одне з іншим. Якщо суб'єкт відповідає вимогам будь-якого з цих параграфів, він набуває статус комерсанта.

Найважливіше визначення комерсанта міститься в § 1 ГТУ, відповідно до якого будь-який суб'єкт, що здійснює комерційну діяльність, є комерсантом (так званий «комерсант в силу закону», нім. Istkaufmann). Таким чином, з моменту початку здійснення комерційної діяльності відповідний суб'єкт набуває статус комерсанта. У свою чергу, оскільки більшість видів господарської діяльності визнається комерційною, то більшість суб'єктів, які здійснюють господарську діяльність, визнаються комерсантами. Разом з тим оскільки комерційна діяльність характеризується, серед іншого, стабільністю і спрямованістю на отримання прибутку, тому ці ознаки є також притаманними «комерсанту в силу закону».

Відповідно до інших параграфів комерсантом визнається суб'єкт, який зареєстрований у торговому реєстрі («комерсант за бажанням», § 2 ГТУ, нім. Kannkaufmann; «комерсант в силу реєстрації», § 5 ГТУ, нім. Kaufmann kraft Eintragung). З цього можна зробити висновок про іншу обов'язкову ознаку таких комерсантів — наявність державної реєстрації [17, с. 22–24].

Цікаво, що § 6 ГТУ окремо виділяє комерційні товариства (товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство, повне товариство тощо) і об'єднання, до яких, відповідно до вказаного параграфу, положення ГТУ застосовуються незалежно від виду їх діяльності (так звані «Комерсанти в силу форми», нім. Formkaufmann). Тим самим, вони завжди мають статус комерсанта, навіть при відсутності в їх діяльності ознак комерційної діяльності [6, с. 42]. Незважаючи на те, що комерційні товариства й об'єднання або підлягають обов'язковій реєстрації, або здійснюють комерційну діяльність, німецький законодавець виділив таке своєрідне визначення комерсанта в окремий параграф.

Отже, поняття «комерсант» охоплює індивідуального підприємця, об'єднання підприємницького характеру [5, с. 113], а також приватні та публічні компанії. Виключення складають лише державні чи комунальні установи, що зумовлено наявністю публічного інтересу та некомерційним характером їх діяльності [18, с. 277]. Таке виключення стосується лише установ, адже державні чи комунальні підприємства, які створені у формі комерційних товариств, є «комерсантами в силу форми» незалежно від мети створення.

На підставі вищевикладеного можна виділити ознаки комерсанта, а разом з тим і умови набуття статусу комерсанта. Ними є:

- 1) зайняття комерційною діяльністю;
- 2) державна реєстрація;
- 3) наявність певної організаційно-правової форми (для комерційних товариств).

Кожна з названих умов є достатньою для отримання статусу комерсанта.

Слід зазначити, що поняття «комерсант» неоднозначно сприймається і в самій Німеччині. Дане поняття прийшло з 19 століття і багато в чому не відповідає вимогам сучасності. Наприклад, проф. Карстен Шмідт зауважує на неспроможність понятійного апарату комерційного права, і насамперед поняття «комерсант». На його думку, в теорії комерційного права розрізняють декілька основних норм: це наведений вище § 1 ГТУ, який визначає комерсанта, та § 343 ГТУ, який визначає комерційну діяльність [19, с. 38]. Як вказує проф. Шмідт, на практиці названі норми не застосовуються, вони підлягають зміні. Разом з тим існують і захисники ГТУ в існуючій редакції, такі як Вольфганг Цольнер, Клаус-Вільгельм Канаріс, Йорг Нойнер [19, с. 38]. Тому можна з впевненістю сказати, що поняття комерсанта не є ідеальним, хоча на практиці це не відіграє значної ролі.

Іншим поняттям, яке часто використовується в німецькій юридичній науці та на практиці і яке може бути порівняно з українським «суб'єкт госпо-

дарювання», є «товариство». Воно представляє собою об'єднання осіб (власників, учасників), які зобов'язались ужити сумісні заходи, необхідні для досягнення поставленої мети. Товариство може існувати в будь-якій організаційно-правовій формі та здійснювати незаборонену діяльність.

Ознаками, які відрізняють товариства є:

1) наявність колективу учасників (при цьому, як виняток, товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства можуть мати лише одного учасника);

2) наявність укладеного між учасниками в будь-якій формі договору;

3) наявність будь-якої спільної мети;

4) обов'язок учасників вживати сумісні заходи, необхідні для досягнення поставленої мети.

Поняття «товариство», як і поняття «комерсант», є складеним. Існує багато видів товариств, які можуть відрізнитися одне від одного. Це і товариство з обмеженою відповідальністю, і повне товариство, і змішані форми товариств (наприклад, ТОВ&командитне товариство).

З товариствами пов'язана наявність в Німеччині окремої «галузі» [20, с. 55] права — «права товариств» (нім. Gesellschaftsrecht). У Німеччині часто використовують поняття «товариства», маючи на увазі суб'єкта господарювання. Це пов'язано з тим, що більшість суб'єктів господарювання створені і діють у формі товариств з обмеженою відповідальністю, акціонерних товариств, повних товариств тощо. Крім того, англійське поняття «company», яке використовується у праві ЄС і розглядалось вище, перекладається на німецьку як «Gesellschaft» — «товариство».

При проведенні порівняльного аналізу «товариств» з іншими суб'єктами німецького чи будь-якого іншого права, особливо важливо пам'ятати, що товариство означає колектив учасників, окрім законодавчо встановлених винятків товариств з одним учасником (товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство).

Слід також наголосити на тому факті, що низка товариств не здійснюють комерційну діяльність і не внесені в торговий реєстр. Це стосується товариств цивільного права (нім. Gesellschaft burgerlichen Rechts), негласних товариств (нім. Stille Gesellschaft), незареєстрованих об'єднань (нім. nichteingetragene Vereine), судових товариств (нім. Reederei), товариств спадкоємців (нім. Erbengemeinschaft). Вказані особливості цих товариств сильно відрізняють їх від німецьких комерсантів і компаній права ЄС. Тому на них не розповсюджуються вимоги ЄС щодо адаптації національних норм до вимог ЄС до компаній.

Ще одним дуже важливим для розуміння та порівняльного аналізу поняттям є німецький «підприємець». Згідно з положеннями ГТУ і Зако-

ну ФРН «Про податок з обороту» [21] підприємцем визнається будь-який суб'єкт (у тому числі його учасник), який самостійно займається веденням промислу (господарської діяльності, нім. *gewerbliche Tätigkeit*) або самостійно здійснює професійну діяльність (нім. *berufliche Tätigkeit*).

В німецькому комерційному праві поняття «підприємець», на відміну від понять «комерсант» та «товариство», не являється ключовим. Воно є узагальнюючим для різних видів суб'єктів господарювання і не відрізняється певними ознаками. Здебільшого воно використовується у сфері оподаткування та захисту прав споживачів, на протилежність поняттям комерсант і товариство. До того ж, до підприємців відносять також «осіб вільних професій» (адвокати, аудитори тощо), які виключені з поняття комерсант. Більш того, підприємцем визнають особу незалежно від комерційної організації, факту держаної реєстрації чи колективу учасників, тобто поняття підприємець не обмежене ознаками комерсанта чи товариства.

В цілому, підприємець є більш широким поняттям, яке включає в себе комерсантів і більшу частину товариств. Воно більше всього відповідає українському поняттю суб'єкт господарювання. Проте через обмежене використання поняття підприємець не є доцільним і правильним брати його за об'єкт порівняння для українського суб'єкта господарювання у процесі гармонізації права.

Іншим поняттям, з яким може бути порівняно українського суб'єкта господарювання, є німецьке «підприємство». Саме на необхідності врахування досвіду європейських країн у використанні поняття «підприємство» поряд з поняттям «компанія» у процесі адаптації національного законодавства до права ЄС наголошував В. К. Мамотов [22, с. 6]. Особливу роль, при цьому має досвід ФРН.

У німецькій мові існує два слова, які можна перекласти на українську як «підприємство».

Перше поняття — «*Unternehmen*» — означає будь-який суб'єкт економічної діяльності (промислу) незалежно від організаційно-правової форми, факту реєстрації, здійснення комерційної діяльності. Проте таке поняття в такому розумінні в законодавстві не закріплено. Воно є узагальнюючим поняттям, яке може відноситись до комерсанта, товариства чи підприємця. Через недостатність правової визначеності порівняння даного поняття з українським суб'єктом господарювання має носити акцесорний характер поряд з поняттями «комерсант» і «товариство».

Друге поняття — «*Betrieb*» — означає майновий комплекс, завдяки якому виробляється продукція, надаються послуги тощо. Саме з підприємством — «*Betrieb*» — німецьке законодавство часто пов'язує

права трудового колективу. Воно не є суб'єктом, а тому не може бути порівняно з українським суб'єктом господарського права. Проте саме з підприємством — «*Betrieb*» — німецьке законодавство часто пов'язує права трудового колективу. Тому не можна залишати його без уваги та ретельного дослідження у процесі вивчення досвіду Німеччини в адаптації законодавства до права ЄС.

Відсутність чіткого визначення німецьких понять «підприємство» ускладнює його порівняння з українськими поняттями, хоча воно повинно бути обов'язковою складовою такого дослідження.

Вищеназвані поняття можна порівняти з українським «суб'єктом господарювання».

Визначення поняття суб'єкта господарювання міститься у ГКУ та в таких законах України, як: «Про господарську діяльність у Збройних Силах України» [23], «Про захист економічної конкуренції» [24], «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [25]. Разом з тим заслуговує уваги той факт, що наведені закони містять власне визначення поняття суб'єкта господарювання з урахуванням необхідних властивостей для відповідних правовідносин. Можливі використання й інших понять для визначення суб'єкта господарювання. Наприклад, В. К. Мамотов розглядає поняття «суб'єкт господарювання», «суб'єкт господарської діяльності», «господарюючий суб'єкт», «господарююча організація» як синоніми [8, с. 273].

У ГКУ закріплена ідея віднесення до суб'єкта господарювання в залежності від визнаної законом можливості бути учасником господарсько-правових відносин, а не від наявності статусу юридичної особи. Це є оправданим з точки зору використання міжнародного досвіду та адаптації українського законодавства до законодавства ЄС [26, с. 25].

Відповідно до ст. 55, 58 ГКУ можна виокремити наступні властивості суб'єкта господарювання: здійснення господарської діяльності (діяльність, що пов'язана з виробництвом і реалізацією продукції, виконанням робіт і наданням послуг, а також забезпеченням їх виробників необхідними ресурсами [8, с. 9]; наявність державної реєстрації; наявність господарської компетенції (сукупність господарських прав і обов'язків); наявність відокремленого майна; самостійна відповідальність за своїми зобов'язаннями.

Окрім наведених, у науковій літературі зустрічаються ще деякі ознаки суб'єкта господарювання (організаційно-правова форма, легітимність існування) [8]. Але вони тісно пов'язані з попередніми ознаками і не будуть використовуватися як обов'язкові при порівнянні понять в європейському, німецькому та українському праві.

Слід окремо відмітити, що в українському праві суб'єкт господарювання може бути створе-

ним як з метою здійснення підприємництва (пов'язане з отриманням прибутку), так і для не-підприємницької діяльності.

Отже, законодавчо закріплене українське поняття суб'єкт господарювання є доволі чітким.

Таким чином, можна зробити порівняльний аналіз всіх вищезгаданих понять. Як вбачається з наведеного, право ЄС і ФРН має декілька понять, з якими може бути порівняно українського суб'єкта господарювання. Основними висновками такого порівняння є наступні:

1. У праві ЄС і ФРН відсутні суб'єкти, абсолютно схожі за ознаками до українських суб'єктів господарювання. Схожість окремих ознак, таких як наявність державної реєстрації, здійснення комерційної діяльності чи інше, не дає змоги однозначно прирівняти всіх суб'єктів у праві ЄС, ФРН та Україні.

2. Поняття права ЄС «компанія» чи «суб'єкт підприємницької діяльності» можуть бути порівняні з українським «суб'єкт господарювання» лише з тим застереженням, що їх метою є отримання прибутку. Тому норми права ЄС, які стосуються названих понять, можуть бути використані в порівняльному аналізі і подальшій гармонізації тільки відносно суб'єктів господарювання, які мають на меті отримання прибутку.

3. У Німеччині для позначення суб'єктів господарювання використовуються різні нетотожні поняття, кожне з яких може мати схожі риси з українським поняттям «суб'єкт господарювання», тому порівняльний аналіз слід проводити зі всіма наведеними німецькими поняттями, а не обмежуватись лише поняттям «комерсант».

4. Особливо важливим у німецькому комерційному праві є поняття «комерсант», оскільки з набуттям статусу комерсанта на відповідного суб'єкта розповсюджуються норми комерційного права. Існує декілька визначень німецького «комерсанта», які не є уніфікованими. Для німецьких «комерсантів в силу закону» характерною є мета отримання прибутку. Інші комерсанти («комерсанти за бажанням», «комерсанти в силу реєстрації», «комерсанти в силу форми») можуть і не мати на меті прибутковість, проте вони повинні створюватись і діяти на принципі самокупності, що тісно пов'язано з прибутковістю. У свою чергу, українські суб'єкти господарювання можуть створюватись для виконання соціальних чи власних потреб, не пов'язаних з отриманням прибутку, й існувати за рахунок свого власника. Тому німецькі комерсанти можуть бути прикладом для гармонізації статусу тільки тих українських суб'єктів господарювання, які займаються підприємництвом.

5. До поняття «комерсант» не відносяться державні та комунальні установи, які є обов'язковою складовою українського поняття «суб'єкт господарювання».

6. Для німецьких понять «товариство» та «підприємство» така ознака як здійснення комерційної чи іншої діяльності не є обов'язковою, хоча практично притаманна їм. На відміну від наведених понять обов'язковою ознакою українського суб'єкта господарювання та німецького — «підприємець» є здійснення саме господарської діяльності, яка може і не мати на меті отримання прибутку.

7. Державна реєстрація є обов'язковою ознакою європейського поняття «компанія», українського — «суб'єкт господарювання» та більшої частини німецьких «комерсантів». Інші поняття, які використовуються в німецькому праві, хоча і не мають такої закріпленої на законодавчому рівні ознаки, як державна реєстрація, фактично здебільшого є зареєстрованими.

8. Важливим об'єктом для порівняння українського суб'єкта господарювання в німецькому праві є «товариство», яке, однак, не охоплює індивідуальних підприємців і суб'єктів з одним учасником (окрім названих вище виключень).

9. Більшість інших ознак суб'єктів господарювання де-факто властиві і компаніям, і комерсантам, і товариствам, проте не завжди закріплені на законодавчому рівні, або містяться у спеціальних нормативних актах.

10. Поняття «підприємець» не має широкого застосування в німецькому праві, проте воно більше за всіх відповідає українському «суб'єкт господарювання», за тим винятком, що така обов'язкова ознака українських суб'єктів господарювання, як державна реєстрація, не є законодавчо обов'язковою рисою німецьких підприємців.

Таким чином, для доопрацювання правового статусу суб'єктів господарювання в Україні представляють інтерес поняття права ЄС — «компанія» і «суб'єкт підприємницької діяльності», німецькі поняття — «комерсант» і «товариство». Такі поняття німецького права, як «підприємець» і «підприємство», являються також важливими для порівняльного аналізу, проте при роботі з ними слід зважати на їхнє вузькогалузеве застосування у ФРН. Гармонізація українського поняття «суб'єкт господарювання» повинна проходити із врахуванням множинності термінології в німецькому праві та праві ЄС і нетотожності законодавчо встановлених ознак всіх суб'єктів. Тільки комплексне порівняння може надати можливість краще гармонізувати українське господарське право до права ЄС.

Література

1. Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами [Текст] : Закон України від 10 листопада 1994 р. № 237/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 46. — Ст. 415.

2. Ханик-Посполітак Р. Статут європейської компанії як модель для українського законодавства [Текст] / Р. Ханик-Посполітак, А. Черевко, К. Зануда // Юридичний журнал. — 2004. — № 9 (27). — С. 23–31.
3. Мамутов В. Повніше використовувати техніко-юридичні засоби удосконалення законодавства [Текст] / В. Мамутов // Право України. — 2008. — № 2. — С. 3–8.
4. Право Европейского Союза [Текст] : учебник для ВУЗов / С. Ю. Кашкін, А. В. Захаров, П. А. Калиниченко [та ін.] ; за ред. С. Ю. Кашкіна ; Московська державна юридична академія. — М. : Юристь, 2003. — 925 с.
5. Безбах В. В. Гражданское и торговое право зарубежных стран [Текст] : учебное пособие / В. В. Безбах, В. К. Пучинский. — М. : МЦФЭР, 2004. — 896 с.
6. Бушев А. Ю. Коммерческое право зарубежных стран [Текст] : учеб. пособие / А. Ю. Бушев, О. А. Макаров, В. Ф. Попондопуло ; за ред. В. Ф. Попондопуло. — СПб. : Питер, 2004. — 288 с.
7. Петров Р. А. Сближение законодательств о компаниях Украины с законодательством Европейского Сообщества [Текст] / Р. А. Петров // Перспективы сближения хозяйственного законодательства Украины с правом Европейского Сообщества. — Донецьк : Правовые чтения Донецкого государственного университета, 2000. — С. 17–23.
8. Мамутов В. К. Хозяйственное право [Текст] : учебник / В. К. Мамутов, Г. Л. Знаменский, В. В. Хахулин [та ін.] ; за ред. В. К. Мамутова ; НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 912 с.
9. Мамутов В. К. Господарче право зарубіжних країн [Текст] : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В. К. Мамутов, О. О. Чувпило. — К. : Ділова Україна, 1996. — 352 с.
10. Deterbeck S. Basistexte. Öffentliches Recht [Текст] = Основні тексти. Публічне право / Steffen Deterbeck. — 4-е вид. — Munchen : Beck-Texte, 2004. — 619 с.
11. Вступ до права Європейського Союзу [Текст] : навч. посібник / А. О. Вакуленко, З. Й. Опейда, Р. А. Петров [та ін.]. — Донецьк : Новий світ, 2001. — 248 с.
12. Рішення Суду ЄС I інстанції по справі T-7/89 [Електронний ресурс] : SA Hercules Chemmicals NV v. Commission / European Court reports, 1991. — С. II-01711. — Режим доступу до журн. : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61989A0007:EN:HTML>.
13. Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством. Заснування та діяльність компаній [Текст] : посібник. — Тасіс, 1999. — 28 с.
14. Fleischer H. Handelsgesetzbuch [Текст] = Германське торгове уложення / Holger Fleischer. — 42-е вид. — Мюнхен : Beck-Texte, 2005. — 310 с.
15. Немецко-русский (основной) словарь [Текст] : около 95 000 слов / К. Лейн, Д. Г. Мальцева, А. Н. Зуев [та ін.]. — 2-е изд., стер. — М. : Рус. яз., 1993. — 1040 с.
16. Карельський А. В. Немецко-русский и русско-немецкий словарь [Текст] / А. В. Карельский, Э. Л. Рымашевская. — М. : Рус. яз., 1991. — 768 с.
17. Koller I. Handelsgesetzbuch. Kommentar / Ingo Koller, Wulf-Henning Roth, Winfried Morck. — 2 aufl. — Munich : C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1999. — 1065 S.
18. N. Foster. German Law & Legal System / Nigel G. Foster. — London : Blackstone Press Limited, 1993. — 360 p.
19. Zollner W. Wovon handelt das Handelsrecht? — Gegenstand und Zukunft des Handelsgesetzbuches / Wolfgang Zollner, Karsten Schmidt // Bucerius Law Journal. — 2008. — Heft 1. — S. 36–44.
20. Цивільне право України / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт [та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — 720 с.
21. Umsatzsteuergesetz [Текст] = Закон про податок з обороту : Закон ФРН від 21 лют. 2005 р. / BGVl. I S. 386. = BGVl. I C. 386. — (Б-ка офіційних видань).
22. Гармонизация с хозяйственным правом ЕС законодательства отдельных стран [Текст] : зб. наук. праць «Гармонизация законодательства Украины и международная интеграция — внешнеэкономический аспект» / відп. ред. В. К. Мамутов та ін. ; НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. — Донецьк : ООО «Юго-Восток, Лтд», 2006. — 234 с.
23. Про господарську діяльність у Збройних Силах України [Текст] : Закон України від 21 вер. 1999 р. № 1076-XIV станом на 15 січ. 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. — Офіц. вид. — К. : Парлам. вид-во, 1999. — № 48. — 408 с. — (Б-ка офіційних видань).
24. Про захист економічної конкуренції [Текст] : Закон України від 11 січ. 2001 р. № 2210-III станом на 16 квітня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. — Офіц. вид. — К. : Парлам. вид-во, 2001. — № 12. — 64 с. — (Б-ка офіційних видань).
25. Про ліцензування певних видів господарської діяльності [Текст] : Закон України від 1 червня 2000 р. № 1775-III станом на 15 груд. 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. — Офіц. вид. — К. : Парлам. вид-во, 2000. — № 36. — 299 с. — (Б-ка офіційних видань).
26. Дятленко Н. Особенности определения субъектов хозяйствования в Хозяйственном кодексе Украины [Текст] / Н. Дятленко // Підприємництво, господарство і право. — 2004. — № 8. — С. 25–31.

Подано до редакції 05.05.2010 р.